

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 75.052.04:27-36KRI(497.471)"15"

Prejeto: 20. 3. 2019

Tomaž Lazar

dr., višji kustos, Narodni muzej Slovenije, Prešernova 20, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: tomaz.lazar@nms.si

Andrej Jazbec

mag., višji konservator-restavrator, ZVKDS, Restavratorski center, Delpinova 16, SI-5000 Nova Gorica
E-pošta: andrej.jazbec@zvks.si

Doslej neznana upodobitev zgodnjega ognjenega orožja na freski v Policah pri Cerknem

IZVLEČEK

Podružnična cerkev Marijinega rojstva v Policah pri Cerknem je v preteklosti že večkrat pritegnila pozornost raziskovalcev zaradi ohranjenih fresk iz prve polovice 16. stoletja. Nedavni restavratorski posegi so odkrili nove, doslej še neznane poslikave. V prispevku se posebej osredotočamo na fresko sv. Kristofa na južni strani cerkvene ladje. Ob robu monumentalne upodobitve svetnika je dodan lik strelca z arkebuzo, ki meri na rogato žival – kozla ali gamsa. Ta motiv je večstransko zanimiv. Po doslej znanih podatkih gre za eno najstarejših, če ne sploh najzgodnejšo upodobitev uporabe ognjenega orožja v stenskem slikarstvu v Sloveniji. Še več vprašanj se odpira ob podrobnejši obravnavi prizora v zgodovinskem kontekstu. Nakazuje namreč pomembno prelomnico, ko je ročno ognjeno orožje že toliko dozorelo, da je postalo samoumeven del vojaške oborožitve, hkrati pa se je v vzhodnoalpskem prostoru začelo širiti tudi med lovci.

KLJUČNE BESEDE

cerkev Marijinega rojstva, Police pri Cerknem, arkebuz, smodnik, lov

ABSTRACT

HITHERTO UNKNOWN DEPICTION OF AN EARLY FIREARM ON THE FRESCO AT POLICE NEAR CERKNO

The succursal Church of the Nativity of Mary at Police near Cerkno has already engaged researchers' attention on a number of occasions for its preserved frescos dating to the first half of the sixteenth century. The latest restoration works uncovered new, hitherto unknown paintings. The contribution focuses on the fresco of Saint Christopher on the south side of the nave. On its margin, the monumental depiction features an added figure of a shooter aiming his arquebus at a horned animal – a goat or a chamois. This motif is interesting for several reasons. According to the available data, it is one of the earliest, if not even the earliest depiction of the use of a firearm in wall painting in Slovenia. The detailed treatment of the scene within its historical context raises further questions by pointing to an important watershed, when hand-held firearms matured to the point of becoming a self-evident part of military armament and also began to spread among hunters in the eastern Alpine area.

KEY WORDS

Church of the Nativity of Mary, Police near Cerkno, arquebus, gunpowder, hunting

Romarska cerkev Marijinega rojstva stoji sredi obsežne naravne police vrh grebena nad dolino Idrijce, približno 300 m od vasi Police pri Cerknem, ki je umaknjena v zavetje hriba na rob polja. Zasnovana je kot tipična gotska podružnična cerkev, sestavljena iz tristrano zaključenega prezbitorija in širše pravokotne ladje, nasproti njene zahodne fasade pa samostojno stoji zvonik. Kompleks obkroža ograda ovalne oblike. V preteklosti je bila po pričevanju domačinov med cerkvijo in zvonikom obsežna lopa, pod katero so romarji spali.¹ Prezbitorij je bil prvotno skozi stene, obrnjene proti vzhodu, osvetljen s tremi gotskimi okni. Osrednje je bilo širše in predeljeno s stebričkom, enako kot prvotno gotsko okno na južni steni cerkvene ladje. Ob južni strani cerkve je bila kasneje prizidana zakristija. V srednjeveških virih se cerkev ne omenja.²

V zadnjem času je bila vas s cerkvijo deležna pozornosti predvsem zaradi bogatega ohranjenega ustnega izročila in predkrščanske svete krajine.³ Na mestu sedanje cerkve naj bi prej stalo svetišče »druge vere«, k cerkvi so v sušnih obdobjih hodili prosit za dež.⁴ V strokovnih krogih pa je podružnična cerkev Marijinega rojstva v Policah pri Cerknem že večkrat pritegnila zanimanje umetnostnih zgodovinarjev zaradi ohranjenih stenskih poslikav. Dosedanji raziskovalci so jih obravnavali zlasti v okviru preučevanja umetniškega opusa slikarja Jerneja iz Loke.⁵ Tudi njihova vrednost za analiziranje materialne kulture ni ostala neopažena, sploh če pomislimo na upodobitve glasbil, vključenih v za svoje čase pionirsko študijo Primoža Kureta.⁶

Ni pa doslej še nobena strokovna obravnava opozorila na pomen motivov, povezanih z oborožitvijo ali vojskovanjem. To ne preseneča, saj so šele nedavni restavratorski posegi razkrili, da se med stenskimi poslikavami skriva tudi zanimiva upodobitev ognjenega orožja. Javnosti jo bomo prvič podrobneje predstavili v pričujočem sestavku, hkrati pa poskusili njeno vsebino pojasniti v zgodovinskem kontekstu.

Poslikave podružnične cerkve Marijinega rojstva

Notranjščina cerkve Marijinega rojstva je po stenah in oboku prezbitorija ter na slavoločni steni okrašena s poslikavami, ki jih pripisujemo Jerneju iz Loke. V sredini oboka je upodobljen Bog Oče, obkrožen z angeli, ob robu oboka pa s preroki. Na

polju za sedanjim baročnim kamnitim oltarnim⁷ nastavkom je na novejšem beležu izpisana letnica 1536, domnevno ponovitev originalne letnice na Jernejevi poslikavi. Poslikava oboka verjetno ni bila nikoli prekrita z beleži. Obnovljena – najbrž tudi v dobršni meri preslikana in doslikana – je bila že leta 1932,⁸ medtem ko je poslikava sten še pretežno prekrita s kasnejšimi beleži, v nižjih predelih pa je uničena. V zaključku prezbitorija je pod okni še delno odkrita fragmentarno ohranjena uprizoritev dvanajstih apostolov v nišah, na severni steni pa Kristusovo rojstvo.

V celoti je vidna poslikava na slavoločni steni. Na levi strani je upodobljena Marija z detetom, obdana z žarki in stoječa na mesecu. Nad njo je angel z napisnim trakom, pod njo pa prizor Kristusovega zadnjega počitka. Nad slavoločno odprtino sta Kajnova in Abelova daritev, na levi si od zgoraj sledijo naslednji prizori: Križanje, Kajn usmrti Abela in Bog zaslišuje Kajna. Marijina freska ni delo Jerneja iz Loke, tem-

*Freska sv. Krištofa na južni strani cerkvene ladje
(foto: Andrej Jazbec).*

¹ Flego, *Poliške zgodbe*. Sledovi treh tramovnic, najdeni ob zadnjih restavratorskih posegih v zahodni fasadi cerkve, pričevanje potrjujejo.

² Höfler, *Srednjeveške freske*, str. 116–118.

³ Medvešček, *Iz nevidne*; Pleterski, *Poliški tročan*.

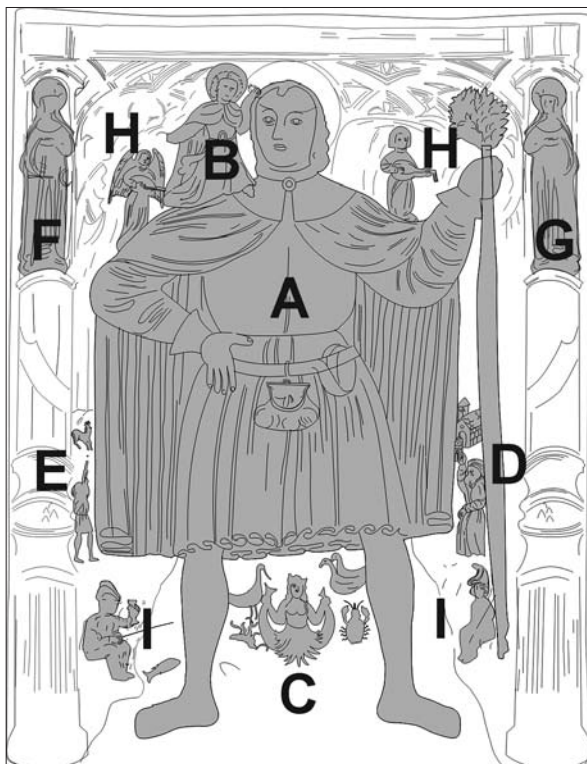
⁴ Cerkev je bila daleč naokoli znana kot »cerkev za dež«. Flego, *Poliške zgodbe*.

⁵ Cevc, *Starobar*, str. 101; Stele, *Umetnost*, str. 86; Komelj, *Dvajset let*, str. 63; Höfler, *Srednjeveške freske 2*, str. 116–118.

⁶ Kuret, *Glasbeni instrumenti*, str. 86–98.

⁷ Sedanji oltar je drugi na tem mestu in je bil prenesen iz porde cerkve sv. Marije Magdalene pri Dabru na Šentviški gori (vir: Stane Makuc, Police 13). Prvotni baročni oltar je bil lesen. Njegovi ostanki so kipi angelov in škofa ter Marijin kip, sedaj v hrmbi v cerkvi sv. Vida na Šentviški gori. Oltar je nastal v 17. stoletju in je delo iste ljubljanske delavnice kot oltarji v cerkvi sv. Petra v Dvoru pri Polhovem Gradcu. Gl. Jazbec, *Marija z detetom*.

⁸ Höfler, *Srednjeveške freske*, str. 116–118.

Dokumentarna risba freske sv. Krištofa z dopolnjenimi manjkajočimi deli. S črkami so označeni upodobljeni liki: A – sv. Krištof, B – Jezušček, C – riba Faronika in vodne živali, D – puščavnik s cerkvico, E – strelec in gams, F – sv. Katarina, G – neznana svetnica, H – angela in I – ribiča (risba: Andrej Jazbec).

več je nekoliko starejša od njegove poslikave. To je razvidno iz dejstva, da jo na robovih omet Jernejevih poslikav nekoliko prekriva. Höfler jo uvršča v »domačo poznogotsko tipiko zgodnjega 16. stoletja«;⁹ verjetno je bila naslikana nekaj let pred Jernejevimi poslikavami. Sondiranja, ki jih je izvedel Zavod za varstvo kulturne dediščine, so odkrila obstoj še dveh fresk,¹⁰ ene na južni steni cerkvene ladje, druge na severni steni prezbiterija. Poleg tega je bila odkrita dekorativna arhitekturna poslikava prezbiterija.

Maja 2018 so se kot sestavni del popotresne statične sanacije cerkve začela zaščitna restavratorska dela.¹¹ Zaradi gradbenih posegov so zajela nujna zaščitna konservatorska dela na poslikavah, sondiranja v notranjosti cerkve ter predvsem ureditev fasad. Pri tem je bil poudarek na ohranitvi in prezentaciji

avtentičnih in kvalitetnih elementov. Odstranjeni so bili ometi fasad iz 20. stoletja ter restavrirane in rekonstruirane originalne gotske fasade cerkvene ladje. Odkritih je bilo dvoje zazidanih originalnih gotskih oken: vrhnji del okna v južni steni ladje in osrednje okno prezbiterija. Slednje je bilo s ponovno sestavljenim osrednjim stebričkom prikazano z zunanje strani, zgornji del okna v ladji pa je bil le v obrisu nakazan v ometu. V nadaljevanju del bo prikazana originalna okrasna poslikava prezbiterija, ki obsega šivane robove ter obarvanje okenskih špalet in okrasnega venca pod strešnim napuščem. Izpod ometov in beležev sta bili odkriti in restavrirani obe novoodkriti freski: Križanje na severni steni prezbiterija, ki sodi v opus Jerneja iz Loke, in monumentalna, dobro ohranjena freska sv. Krištofa na južni strani cerkvene ladje. To lahko glede na enako slikarsko tehniko, stilne podobnosti in enak vzorec kot na plašču Marijine upodobitve na slavalonični steni v notranjščini pripišemo istemu anonimnemu avtorju.¹²

Freska sv. Krištofa je prvotno merila približno 5 m v višino in 3,7 m v širino. Zaradi novejšega, širšega okna je uničenih približno 40 cm poslikave na desni strani, zaradi delovanja vlage pa je propadlo približno 40 cm poslikave pri tleh. Po celotni površini je bila zaradi boljšega oprijema ometa, s katerim je bila prekrita, gosto natolčena. Na osrednjem delu freske je bila barvna plast odlično ohranjena, slabše pa v zgornjem in spodnjem. Večje partije z manjkajočo poslikavo so v spodnjem delu. V zgornjem levem delu je barvna plast povsem uničena, domnevno zaradi zamakanja v preteklosti. Med restavratorskimi posegi je bila poslikava utrjena, pokitane so bile poškodbe in vrzeli v ometu. Opravljena je bila retuša poškodb, ki se je prilagajala lokalni ohranjenosti barvne plasti. Večje poškodbe niso bile retuširane, temveč prikazane kot manjkajoči deli poslikave. Zastavljeni cilj je bil eliminacija rastra zelo motečih poškodb, nastalih z natolčenjem poslikave, ohranile pa naj bi se poškodbe in »obraba«, nastala z izpostavljenostjo naravnim vplivom ter s staranjem poslikave.

Celopostavna upodobitev sv. Krištofa z Jezuščkom na desni rami in ozelenelo palico v levi roki je postavljena v obokano nišo. Krištof kot navadno stoji razkoračen sredi reke, z desno roko za pasom, na katerega je obešena torbica. V manjših nišah vrh stebrov ob straneh osrednje niše sta bili upodobljeni dve, le delno ohranjeni svetnici. Po atributih, meču in polomljenem zobatem kolesu, je prepoznavna le sv. Katarina na levi strani. Na Krištofovih ramenih sta angela z lutnjo; desni je, zanimivo, brez kril. Kot je pri upodobitvah sv. Krištofa običajno, je v reki med njegovima nogama upodobljena mitološka riba Fa-

⁹ Prav tam.

¹⁰ Osojnik idr., *Police pri Cerknem*.

¹¹ Restavratorska dela so se pričela maja 2018, zaključena pa bodo predvidoma junija 2019. Financira jih Ministrstvo za okolje in prostor, vodi pa Državna tehnična pisarna Tolmin. Glavni izvajalec je Gras, d. o. o., podizvajalec za restavratorska dela ZVKDS, Restavratorski center, vodja restavratorskih del je Andrej Jazbec, odgovorna konservatorica pa Minka Osojnik. Po dokončanju del bo narejeno poročilo.

¹² Uporabljeni so tudi enaki pigmenti, opazne so obrazne podobnosti Marije in sv. Krištofa, ki imata na primer podoben nos in enako zgornjo ustnico. Mnenje vodje restavratorskih del.

ronika, ki predstavlja naravno silo.¹³ Okrog plavajo ribe, rak, zaradi poškodb komaj prepoznavna žival z lovkami, dve raci in verjetno čaplja. Na obeh bregovih sedita zaradi slabe ohranjenosti komaj še razpoznavna moška, sodeč po palicah v rokah ribiča. Nekoliko višje na desni strani je izza Krištofovega plašča upodobljen v svetnikovi legendi nastopajoči puščavnik s svetilko. Nad njim je v ozadju naslikana cerkvena. Na nasprotni strani je v ozek prostor med Krištofovim plaščem in stebrom stisnjena stoječa figura, ki s strelnim orožjem meri na rogato žival nad seboj. Prav temu detajlu poslikave bomo v nadaljevanju posvetili posebno pozornost.

Sv. Krištof in skrivnostni strelec

Sv. Krištof, zavetnik popotnikov, sodi med najbolj priljubljene svetnike v slovenskem prostoru. Bil je priprošnjik zoper nenadno smrt, zavetnik popotnikov, romarjev, voznikov, čolnarjev, splavarjev, vrtarjev, sadjarjev ter otrok in nosečnic. Bil je tudi priprošnjik za bolezn, kugo, rane, lakoto, povodnji, neurja in druge nevšečnosti. Umrl je kot mučenik okrog leta 250 na otoku Samos.¹⁴ Njegove podobe so navadno slikali na mesta, vidna s poti, in s tem popotnikom zagotavljali njegovo varstvo. V cerkvi v Policah je freska na sedaj praktično nevidni južni fasadi, obrnjeni proč od vasi,¹⁵ proti dolini Idrije. To kaže na večji pomen poti iz doline od zaselka Laze mimo cerkve. Ob vzponu do vasi je bila podoba sv. Krištofa dobro vidna.

Upodobitev na fasadi cerkve Marijinega rojstva je vsebinsko večinoma konvencionalna, saj poudarja vse značilne atribute sv. Krištofa. Po legendi je bil svetnik zelo velik in močan mož. Želel je služiti najmočnejšemu vladarju. Prepoznal ga je v Kristusu, ki se ga je bal celo hudič. Ker ni zmogel moliti in se postiti, mu je sveti puščavnik svetoval, naj mu služi tako, da prenaša popotnike čez zelo nevarno deročo reko. Nekoč je tja prišel Jezus v podobi deteta in ga prosil, naj ga prenese čez reko. Krištof ga ni prepoznal. Med prečkanjem je postajal Jezušček čedalje težji, reka je naraščala in vedno bolj drla. Ko sta končno dosegla drugi breg, je Krištof Jezuščku dejal, da ga je spravil v veliko nevarnost in da je tako težak, kot bi prenašal ves svet. Dete mu je odgovorilo, da je prenašal ne le težo vsega sveta, temveč tudi tistega, ki ga je ustvaril. Kot dokaz za to mu je naročil, naj zasadi svojo palico v zemljo, da jo bo drugo jutro našel ozelenelo in polno sadov.¹⁶

Ob povedanem ni povsem razumljivo, kaj ima z zgodbo slovitega svetnika opraviti nenavadna figura moža s puško na levem robu prizora. Legenda o sv. Krištofu seveda že zaradi kronologije nastanka ne vsebuje nobenega elementa, ki bi bil kakor koli povezan z ognjenim orožjem. Se pa na strelstvo vendarle vsaj posredno navezuje pripoved o koncu svetnikovega življenja.

Po epizodi prečkanja reke se je namreč Krištof odpravil v Likijo, rimsko provinco na jugozahodu Male Azije, kjer so kristjane preganjali. Ponovil je čudež s palico in spreobrn timer 8000 mož. Tamkajšnji kralj je poslal nadenj 200 vojakov, ki so ga našli pri molitvi. Krištof je odšel prostovoljno z njimi in tudi njih spotoma spreobrn timer v krščanstvo. Ker ni hotel častiti rimskih bogov, ga je dal kralj zapreti, spreobrn timer vojske pa obglaviti. Da bi Krištofa premamili v greh, mu je poslal celo dve lepi mladenki, da ga zapele. Namesto tega sta se spreobrn timeri tudi sami in to plačali z življenjem. Kralj se je nato odločil Krištofa usmrtiti. Najprej so ga pretepli z železnimi palicami, mu na glavo dali žarečo čelado in ga posadili na žareči stol, kar pa mu ni storilo nič hudega. Nato je nanj streljalo 400 lokostrelcev, vendar je ostal nepoškodovan, saj so pušice pred njim obvisle v zraku. Ena od njih je kralja ranila v oko, tako da je oslepel. Krištof mu je naročil, naj si po njegovi smrti oko izpere z njegovo krvjo. Na koncu so Krištofa obglavili, kralj pa si je s pokojnikovo krvjo ozdravil oko in se, ko je videl nov čudež, spreobrn timer v krščanstvo.¹⁷

Niti ta vidik svetnikove zgodbe ne zveni kot logično pojasnilo, v kakšnem sosledju sta se drug ob drugem znašla sv. Krištof in neznani strelec. Na simbolni ravni bi med njima lahko našli kvečjemu splošno vzporednico spopada človeka in narave – pri prvem nasprotnika uteleša riba Faronika, pri drugem rogata žival. Toda ta razlaga ne deluje posebej prepričljivo, saj kozel oziroma gams ne nastopa kot uveljavljeni člen legende o sv. Krištofu.

Seveda še zdaleč ni nujno, da bi morala biti motiva kakor koli ikonografsko povezana. V cerkvenem stenskem slikarstvu gotske dobe ne manjka podobnih primerov žanrskih spremljevalnih prizorov, vključenih za popestritev osrednjega motiva.¹⁸ Med geografsko bližjimi in zanimivejšimi lahko omenimo upodobitev basni o lisici in štoklji ter ruvanja z medvedom v cerkvi sv. Helene v Gradišču pri Divači.¹⁹ V slovenskem prostoru se marginalije, navdihn timerene s tematiko lova in živali, pojavljajo predvsem na freskah Pohoda oziroma Poklona svetih treh kraljev – na primer v Srednji vasi pri Šenčurju,²⁰ Krtini pri

¹³ Florjanc in Jocif, Riba Faronika, str. 182–192.

¹⁴ Dolenc in Kumer, Sv. Krištof, str. 212–213.

¹⁵ To je v nasprotju s splošno prakso. Podobe sv. Krištofa so navadno na steni cerkve, ki gleda proti vasi. Po ljudskem verovanju vernik, ki bo zjutraj pobožno pogledal Krištofovo podobo, tistega dne ne bo umrl nenadne smrti. Gl. Golob, Upodobitve, str. 21.

¹⁶ Gl. Da Varagine, *Legenda Aurea*, str. 421–427.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Za širšo obravnavo marginalnih upodobitev v rokopisih gl. Randall, *Images*.

¹⁹ Höfler, *Srednjeveške freske* 2, str. 89–91.

²⁰ Höfler, *Srednjeveške freske* 1, str. 148–149.

Prizor s strelcem (foto: Andrej Jazbec).

Dobu,²¹ Sv. Primožu nad Kamnikom²² in v Hrastovljah.²³

Pri upodobitvah sv. Krištofa takšne marginalije niso običajne, zato je primer freske v Policah pri Cerknem bolj kot ne osamljen. Očitno pa je, da je njen avtor v sicer konvencionalno zasnovano kompozicijo²⁴ zavestno vključil tudi nekaj drobnih spremljevalnih likov, nepovezanih z osrednjim svetniškim motivom. Prva dva predstavljata figuri ribičev ob rečnem bregu, najverjetneje pa v to kategorijo sodita tudi strelec in rogata žival. Ta stranski prizor bi zato lahko pomenil zgolj drobno vinjeto iz vsakdanjega življenja ali ilustracijo kakšnega pregovora, reka, bajke oziroma pripovedke. Možnih odgovorov

na zastavljeno vprašanje je več, zanimivo pa je, da v dokumentiranem ustnem izročilu iz Polic ob kopici različnih zgodb ne najdemo nobene, ki bi jo lahko povezali z obravnavanim motivom.²⁵

Poskusimo torej natančneje opisati prizor in ga analizirati v kontekstu sočasnega zgodovinskega dogajanja in materialne kulture. Osrednji lik na njem je moški, gologlav in opravljen v civilna oblačila – rdečo tuniko in tesno oprijete hlače oziroma žabe enake barve. Nameščen je v klasičnem strelskem položaju, z licem, naslonjenim ob kopito preproste puške. To bi lahko opisali kot arkebuzo, opremljeno s cevjo, ki se proti ustju precej opazno in enakomerno širi v kónično obliko. Cev je vzdolž dveh tretjin svoje dolžine vstavljena v olesje. Nanj je pritrjena najmanj z enim obročem, nameščenim ob koncu olesja. Približno na

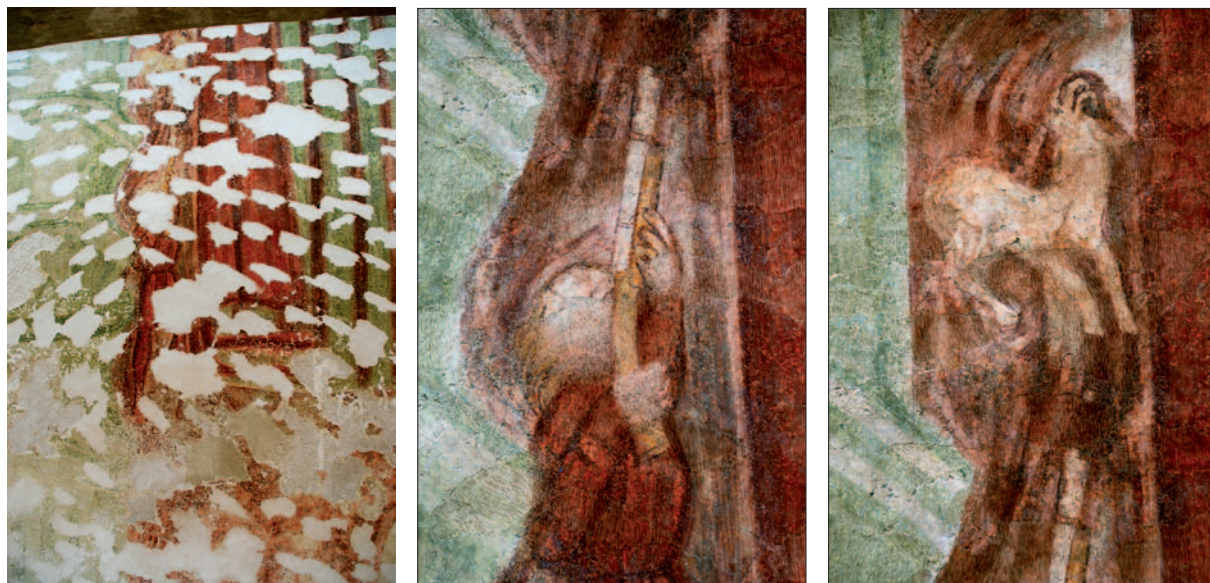
²¹ Prav tam, str. 117–119.

²² Prav tam, str. 175.

²³ Höfler, *Srednjeveške freske 2*, str. 95–96.

²⁴ Prim. Golob, *Upodobitve*, str. 21–28.

²⁵ Flego, *Poliške zgodbe*.

Detajlni pogled pred restavriranjem in po njem (foto: Andrej Jazbec).

Spremljevalna popestritev osrednjega prizora: figuri ribičev (foto: Andrej Jazbec).

prvi četrtini dolžine cevi opazimo še en obroč, vendar se zdi, da gre zgolj za okrasni element na cevi, ne pa za dodaten spojni člen. Olesje se v zadnjem delu nadaljuje v navzdol ukrivljeno kopito.

Položaj strelčevih rok – desnica se oklepa vratu kopita, levica pa podpira olesje približno v točki težišča orožja – nesporno dokazuje, da je bila arkebuza opremljena z netilnim mehanizmom. Ta je omogočal proženje s pritiskom na sprožilec, torej brez uporabe ločenega prižigala ali lunte, ki bi ga bilo treba posebej držati v roki, kot je bilo sicer običajno pri zgodnejših različicah lahkega ognjenega orožja, na primer pri ročnih topovih in zgodnejših tipih kavljastih pušk, ki so jih vse do zgodnjega 16. stoletja uporabljali za obrambo utrdb.

Upodobitev ne pušča dvoma, da je moški pravkar sprožil svoje orožje. Na to opozarja krogla, ki je že zapustila ustje cevi, čeprav na upodobitvi ne opazimo ne dima ne plamena. Prav tako je očitno, kateremu cilju je krogla namenjena – štirinožni živali, zasukani proti strelcu. Njena identifikacija ni povsem enoznačna. V dosedanjih diskusijah je bila praviloma opredeljena kot kozel, toda glede na značilno obliko rogov z ukrivljenimi vrhovi se zdi celo bolj verjetno, da imamo opraviti z gamsom.

S stališča povprečnega opazovalca prizor bržkone ne pritegne posebne pozornosti, saj deluje preprosto kot drobna marginalija k neprimerno večji, bolj impresivni upodobitvi sv. Kristofa. Toliko pomembnejša je njegova zgodovinska izpovednost – vsaj po doslej

znanih podatkih gre namreč za eno najstarejših, če ne sploh najzgodnejšo ohranjeno upodobitev ognjenega orožja v stenskem slikarstvu na Slovenskem, in to v kontekstu uporabe, ki načenna vrsto zanimivih vprašanj. To je vsekakor primerna iztočnica za razpravo o širjenju smodnika v slovenskem prostoru in različnih aplikacijah nove oborožitvene tehnologije, ki se ni omejevala zgolj na bojišča, temveč je postopoma segla tudi v civilno življenje.

Smodnik na Slovenskem – primarni viri

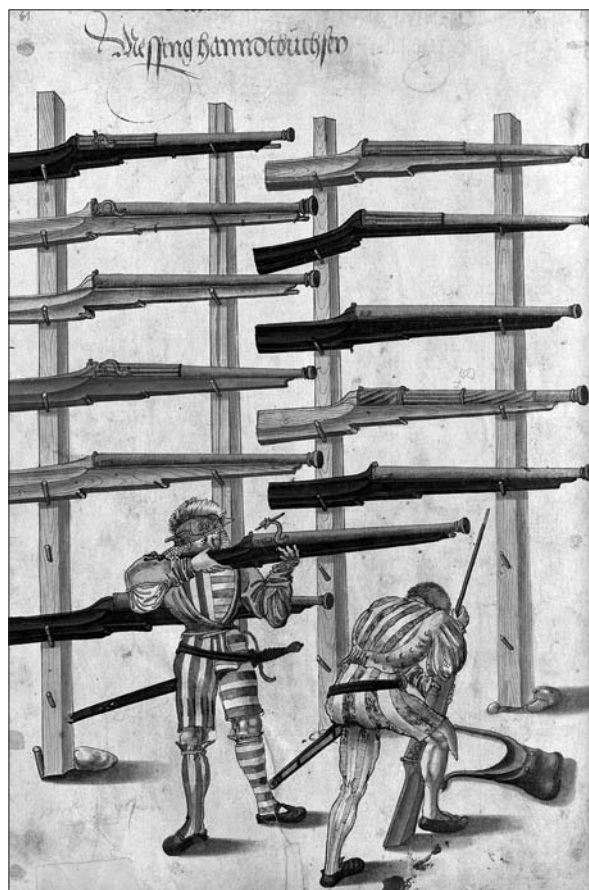
Razvoj vojskovanja in oborožitvene tehnologije v srednjem veku sodi med teme, s katerimi se domača stroka zaradi splošnega nezanimanja za vojaško-zgodovinsko problematiko skorajda ni ukvarjala.²⁶ Ta zaostanek skušamo nadoknaditi šele v novjšem času, ko se bolje zavedamo tudi potrebe po interdisciplinarnem pristopu k preučevanju zgodovinskih virov. V praksi to pomeni enakovredno obravnavo raznorodnih zgodovinskih pričevalcev – od pisnih dokumentov do materialnih ostankov in likovnih upodobitev –, hkrati pa potrebo po združevanju znanja zgodovinarjev, umetnostnih zgodovinarjev, arheologov in drugih specialistov.

Čeprav bi v zadnjih dveh ali treh desetletjih lahko govorili o precejšnjem povečanju števila vojaško-zgodovinskih raziskav srednjega in zgodnjega novega veka, o ognjenem orožju na Slovenskem v prvih dveh stoletjih njegovega obstoja še vedno vemo sorazmerno malo. Poleg tega to vedenje ni najboljše uravnoteženo. Skoraj v celoti se namreč opira na podatke iz pisnih virov, ki dokaj zgovorno pričajo o prisotnosti in razširjenosti različnih tipov zgodnjega orožja, posredno tudi o njihovih vplivih na sodobno vojaško organizacijo, taktično prakso, logistično preskrbo ipd., a imajo po drugi strani žal zelo malo povedati o njihovem videzu, tehnološkem ustroju, načinu uporabe in dejanskih zmogljivostih.²⁷

Pojavu smodnika v slovenskem prostoru ali vsaj najbližji soseščini lahko sledimo tako rekoč od prvega trenotka, ko so ga na evropskih bojiščih uporabili za pogon izstrelkov – med obleganjem Čedad leta 1331. Da je ta tehnologija k nam prvotno prihajala z zahoda, potrjujejo zgodnje omembe preprostega topništva med vazali goriških grofov že v petdesetih letih 14. stoletja.²⁸ Zares množično pa se je ognjeno orožje pri nas uveljavilo v sredini in drugi polovici 15. stoletja, kot opozarja vse boljša dokumentiranost

tako v pripovednih virih kot v listinskem gradivu ter inventarnih popisih.²⁹

Prvi celovit poskus evidentiranja vojaške oborožitve, posebej tiste na smodniško polnjenje, dolguje mo Maksimilijanu I.³⁰ Po njegovem ukazu so v prvih letih 16. stoletja sistematično pregledali zaloge v lokalnih orožarnah širom habsburških dežel. Že v zgolj fragmentarno ohranjenem delu popisov, ki se nanašajo na slovenske dežele in neposredno obmejno zaledje, je zabeležena vse prej kot zanemarljiva količina vojaškega materiala. Če se osredotočimo le na ročno ognjeno orožje, to vključuje 2112 težjih kavljastih pušk in 445 lažjih arkebuz na lunto. Če bi se hoteli približati realni količini tovrstne oborožitve, tedaj shranjene na Slovenskem za potrebe lokalne obrambe, bi številko verjetno morali podvojiti. Hkrati moramo upoštevati, da Maksimilijanovi popisi že

Landsknehta v habsburški službi, opremljena z najnovejšimi arkebuzami na lunto italijanskega tipa. Upodobitev izvira iz ilustrirane popisne knjige vojaške oborožitve, sestavljene v prvih letih 16. stoletja po naročilu Maksimilijana I. (BSB, Cod. icon. 222, fol. 61r).

²⁶ Za tako rekoč edini starejši poskus obravnave tega področja velja študija Ferdinanda Tancika o razvoju topništva. Žal je ta prispevek obdobju poznega srednjega in zgodnjega novega veka namenil le malo prostora in ni temeljil na podrobnejših analizah primarnih virov. Gl. Tancik, *Topništvo*.

²⁷ Lazar, *Poznosrednjeveško topništvo*.

²⁸ Tambara, *Juliani*, str. 57; Rathgen, *Das Aufkommen*, str. 13–14, 19, 35–36, 39–40; Wiessner, *Die Kärntner*, št. 325 (1350), s. l.; št. 531, 1359 julij 19, Dunaj.

²⁹ Lazar, *Vojaska*, str. 358–370; Lazar, *Poznosrednjeveško topništvo*, zlasti str. 8–177; gl. tudi Simoniti, *Vojaska*.

³⁰ Za splošni pregled te problematike gl. Kurzmann, *Kaiser*.

v osnovi niso zajeli orožja v zasebni lasti in opreme poklicnih vojakov.³¹

Iz povedanega je razvidno, da ognjeno orožje ob koncu srednjega veka ni bilo redkost, temveč precej samoumeven spremljevalec življenja na izpostavljenem jugovzhodnem robu Svetega rimskega cesarstva. Zato preseneča, da je od vsega pisno zabeleženega orožja v materialnem smislu preživela komaj peščica drobcev.

Od težjega topovskega orožja iz poznega srednjega veka sta se ohranila vsega dva kovana železna topova v zbirki Pokrajinskega muzeja Ptuj – Ormož, datirana v sredino in konec 15. stoletja.³² Če v ta časovni okvir vključimo tudi neposredni prelom v 16. stoletje, lahko dodamo še tri železne kače iz časa okrog leta 1500, dve iz ptujske zbirke³³ in eno iz Narodnega muzeja Slovenije.³⁴ Morda celo bolj presenetljiva je skromna zastopanost ročnega ognjenega orožja iz istega časa. Za zdaj namreč poznamo le tri bolj ali manj celovito ohranjene arheološke najdbe, vse v lasti Pokrajinskega muzeja Celje: železno cev kratkega ročnega topa iz prve polovice oziroma sredine 15. stoletja³⁵ ter eno železno in eno bronasto cev arkebuz iz druge polovice 15. stoletja.³⁶

Še bolj pičila je bera likovnih virov. Njihov potencial smo za zdaj še premalo izkoristili, predvsem zato, ker poznosrednjeveška likovna dediščina na Slovenskem nikoli ni bila celovito ovrednotena kot vir za materialno kulturo. Nekaj začetnih korakov na tem področju smo vendarle opravili. Dosedanje raziskave so se osredotočile predvsem na stensko (večinoma cerkveno) slikarstvo, saj v ohranjenem korpusu gradiva daleč izstopa tako po kakovosti kot količini upodobitev.³⁷ Deležno je bilo tudi že vsaj preliminarne pregledne obravnave posebej s stališča njegove uporabnosti pri preučevanju vojskovanja in oborožitve.³⁸

Te raziskave so v splošnem potrdile velik pomen domačih likovnih virov pri študiju vojaškogodovinske oziroma vojaškotehnične problematike. Zanimivo pa je, da med doslej objavljenim in preučenim gradivom nekatere vrste poznosrednjeveškega orožja praktično niso dokumentirane. Med njimi posebej izstopa pomanjkanje upodobitev ognjenega orožja. V dosedanjih orisih te tematike jih v diapazonu do-

mačega stenskega slikarstva nismo zasledili.³⁹ Edino zgodnjo vzporednico smo našli na freski v križnem hodniku briksenške katedrale iz časa okrog leta 1460. Na prizoru Eleazarjevega spopada z bojnim slonom med težko oboroženimi pešaki z značilno opremo najdemo tudi bojnika z ročnim topom, nasajenim na dolgo, preprosto olesje.⁴⁰

Razlog za takšno stanje gotovo ni mogla biti pomanjkljiva seznanjenost sodobnikov z ognjenim orožjem. Iz ohranjenih popisov grajskih inventarjev je razvidno, da je smodnik najkasneje sredi 15. stoletja prerasel v enega ključnih tehnoloških dejavnikov, brez katerega si v slovenskem prostoru ni bilo več mogoče predstavljati vojaških operacij. Če je imel še generacijo poprej pri obrambi utrd ob osrednjo vlogo samostrel, ga je tedaj dohitelo ročno ognjeno orožje, sprva v obliki preprostih ročnih topov. Le nekaj desetletij pozneje se je to razmerje nepovratno prevesilo v korist smodnika, medtem ko se je orožje na tetivo umaknilo v ozadje.⁴¹

Bolj verjetno se zdi, da ognjeno orožje v opus prvenstveno cerkvenega stenskega slikarstva ni zašlo zaradi svoje sorazmerne novosti. Srednjeveški človek načeloma ni imel posebej dobro razvitega čuta za zgodovinsko distanco. Dogajanje v preteklosti, tudi že zelo oddaljeni, je navadno presojal povsem po lastnih predstavah. Naj je šlo za kronološki kontekst Stare zaveze, antike ali zgodnjega srednjega veka, je dogajanje in osebe iz teh obdobij dojemal v luči sodobnosti. Najboljši odraz takšne miselnosti opazimo v umetniških stvaritvah, tako literarnih kot likovnih. V tradiciji gotske umetnosti je bilo samoumevno, da se na upodobitvah biblijskih motivov pojavljajo ljudje v noši 14., 15. ali zgodnjega 16. stoletja in da se celo sloviti junaki daljnih dni, od Jude Makabejca do Aleksandra Velikega in Julija Cezarja, prelevijo v arhetipske viteze, ki nimajo nikakršne verodostojne povezave s prvotnim zgodovinskim okoljem, iz katerega so v resnici izhajali.⁴²

Na ta način lahko pojasnimo, zakaj svetopisemski prizori z upodobitvami vojakov, opremljenih po aktualni modi in tehnološki stopnji poznega srednjega veka, med občinstvom niso vzbujali velikega začudenja; tudi takrat ne, kadar so se na upodobitvah znašli rekviziti, ki bi bili prednikom iz bolj daljne preteklosti popolnoma tuji, na primer ploščni oklep ali samostrel. Takšni anahronizmi sodobnikov očitno niso motili. Po eni strani se jih morda niti niso zavedali, po drugi strani pa je šlo kljub vsemu za primere vojaške tehnologije, ki je vsaj v primitivnejši obliki obstajala že v antiki.⁴³

³¹ BSB, Cod.icon. 222; Lazar, *Oborožitev*.

³² PMPO, inv. št. UO 963 o in UO 935 o. Ciglencečki – Selinšek, *Zbirka*, kat. št. 239, 245; Lazar, *Oborožitev*.

³³ PMPO, inv. št. UO 938 o in UO 939 o. Ciglencečki – Selinšek, *Zbirka*, kat. št. 242, 243.

³⁴ NMS, inv. št. N 37480.

³⁵ PMC, inv. št. O/373; Badovinac in Jeličič, *Orožje*, kat. št. 2; Lazar, Nabergoj, Bitenc, *Vitez*, kat. št. 113.

³⁶ PMC, inv. št. O/307 in MC 450. Badovinac in Jeličič, *Orožje*, kat. št. 1; Lazar, Nabergoj, Bitenc, *Vitez*, kat. št. 276.

³⁷ Med redkimi domačimi študijami, ki pri raziskovanju (pozno)srednjeveške materialne kulture temeljijo na uporabi likovnih virov, so prispevki Jasne Horvat. Prim. Horvat, Gotško; Horvat, *Likovne*.

³⁸ Za obširnejšo razpravo gl. Lazar, *Likovni 1*; Lazar, *Likovni 2*.

³⁹ Lazar, *Likovni 2*, str. 157–158.

⁴⁰ Wolfgruber, *Dom*, str. 30–32, sl. 79.

⁴¹ Lazar, *Oborožitev*, str. 154–156.

⁴² Keen, *Medieval*, str. 183–187; Keen, *Das Rittertum*, str. 173–187.

⁴³ Lazar, *Likovni 2*, str. 142–152, 156–157.

Značilna pehotna mušketa na lunto, izdelana v Nürnbergu v začetku 17. stoletja (NMS, inv. št. N 5180, foto: Tomaž Lazar).

Ognjeno orožje je v tem pogledu pomenilo očitno prelomnico, saj v preteklosti ni imelo prave vzporednice ali neposrednega predhodnika. Srednjeveški človek se je tega dobro zavedal – kot se je še posebej v 15. stoletju pokazalo s skoraj neobvladljivim porastom vloge smodnika na bojnem polju, pa tudi z občasnimi tožbami nad »vražjim« izumom, ki naj bi zamajal temelje tradicionalnega srednjeveškega sveta.⁴⁴ Tako morda lahko pojasnimo zadržanost pozno-srednjeveških umetnikov do vključevanja ognjenega orožja v opus cerkvenega stenskega slikarstva, sploh v kontekst uveljavljenih svetopisemskih motivov.

Sprejemanje ognjenega orožja v vojaškem in civilnem okolju

Smodnik je v drugi četrtini 14. stoletja dosegel tako rekoč vse predele Evrope. Vključevanje ognjenega orožja v vojaško tehnologijo zahodnega sveta pa je trajalo precej dlje in ni potekalo povsem premočrtno. V širšo rabo se je najprej prebilo topništvo, zaradi rušilne moči obetavno zlasti kot učinkovito sredstvo za uničevanje utrd. Ročno ognjeno orožje je bilo pri tem sprva zastopano, saj se je začelo v večjem obsegu uveljavljati šele od prvih let 15. stoletja. Res pa je, da je nato – v srednji Evropi še posebej med husitskimi vojnami – v komaj nekaj desetletjih preraslo v obvezni del podporne oborožitve.⁴⁵

Za nekoliko zapoznati vstop lahkega ognjenega orožja v nabor splošno sprejete bojne tehnike je mogoče najti več razlogov. Ročni top kot najzgodnejši predstavnik svojega razreda je bil še precej nedodelano orožje, ki je s svojimi zmogljivostmi zgolj dopolnjevalo loke in samostrele. Toda njegov tehnološki potencial je obetal neprimerno več. S postopnimi izboljšavami se je v drugi polovici 15. stoletja uveljavila kavljasta puška oziroma arkebuza z vgrajenim netilnim mehanizmom na počasi tlečo vžigalno vrvičico ali lunto. Ta inovacija je spodbudila precejšnjo revolucijo, saj je po uporabnih zmogljivostih zasenčila orožje na tetivo in ga do začetka 16. stoletja bolj kot ne izrinila z evropskih bojišč.⁴⁶

Precej dlje je trajalo, preden si je smodnik utrl pot v lovstvo. K temu je deloma prispevala v tradicijo zazrta lovska kultura, deloma pa povsem praktični razlogi oziroma tehnične omejitve. Ti razlogi so bili povezani že z občutljivostjo smodnika na vlago in neugodne vremenske razmere ter z glasnim pokom orožja, ki je odganjal divjad. Še večje težave so izvirale iz nerodnega načina proženja. Zgodnje različice ročnega ognjenega orožja je bilo treba prožiti ročno, z ločenim prižigalom. To je pomenilo, da je strelec lahko orožje držal le z eno roko oziroma je moral proženje prepustiti pomočniku – način uporabe, še sprejemljiv na bojnem polju ali pri obrambi utrdbe, ne pa na lovišču.⁴⁷

Hitro širjenje netilnega mehanizma na lunto je v zadnji četrtini 15. stoletja privedlo do prevlade arkebuze, s katero je uporabnik lahko prostoročno nameril in streljal brez potrebe po dodatnem pomočniku. Za lovsko rabo niti ta rešitev ni bila idealna, saj je od uporabnika zahtevala, da vnaprej zaneti lunto, ko se postavi na prežo. Ker je lunta postopoma dogorevala, jo je moral strelec neprestano uravnavati. V slabem vremenu bi utegnili ugasniti, sploh pa je lahko divjad že od daleč zaznala smrad tlečega zažigala.⁴⁸

Zares učinkovito alternativo je lovcem le malo pozneje prinesel izum kolesnega mehanizma, prirejenega za vžig smodniškega polnjenja z iskrami, ki jih je ukresalo drgnjenje železovega piritra ob hitro vrteče se jekleno kolesce. Iznajdbo tega sistema so raziskovalci nekoč pripisovali kar Leonardu da Vinciju. Novejše raziskave so to hipotezo ovrgle in nesporno dokazale, da so kolesni mehanizem razvili v južnonemškem prostoru okrog leta 1500. Novost se je že v prvih letih 16. stoletja razširila v alpskem prostoru in dosegla tudi severno Italijo.⁴⁹

Zaradi zapletene konstrukcije kolesni mehanizem v vojaški rabi ni popolnoma nadomestil neprimerno cenejšega proženja na lunto. Kljub temu je njegov izum pomenil veliko tehnično prelomnico. Prvič do tlej je omogočil konstrukcijo ognjenega orožja, ki ga je bilo mogoče napeti vnaprej, nato pa brez dodatnih priprav sprožiti v poljubnem trenutku. Takšno orožje torej ni bilo uporabno le na bojnem polju, temveč tudi

⁴⁴ Prim. Contamine, *War*, str. 137–150.

⁴⁵ Contamine, *War*, str. 135; Hall, *Weapons*, str. 95; McLachlan, *Medieval*; Lazar, *Poznosrednjeveško topništvo*, str. 20–67, 160–177.

⁴⁶ Kempers, *Haquebuts*, str. 56–89; Harmuth, *Die Armbrust*, str. 72; Krenn, *Von alten*, str. 7–10; Strickland – Hardy, *The Great*, str. 398–406.

⁴⁷ Kurzmann, *Kaiser*, str. 125–138; McLachlan, *Medieval*.

⁴⁸ Berg, *Püschgang*, str. 14–15.

⁴⁹ Blair, *A Note*; isti, *Further Notes*; isti, *New Light*; Morin, *Two Combination*; Morin, *The Origins*.

v civilnem okolju, za samoobrambo ali navsezadnje za bliskovit napad na nasprotnika.

Iznajdba kolesnega vžiga je hkrati spodbudila razmah proizvodnje kratkocevnega orožja, dovolj kompaktnega za prikrito nošenje. Vse do tega trenutka je evropska javnost uvajanje ognjenega orožja pretežno sprejemala brez resnejših zadržkov, vendar je pojav nevarnih »samokresov« končno sprožil odločen odziv. Cesar Maksimilijan I. je leta 1517 orožje na kolesni vžig prepovedal v vseh habsburških deželah, odredbo pa si je prizadeval razširiti na celotno ozemlje Svetega rimskega cesarstva. Uradni razlog za tako drakonski ukrep naj bi bila grožnja javnemu redu in miru. Zaradi nespretnega ravnanja uporabnikov, a tudi tehničnih pomanjkljivosti naj bi bile namreč nove vrste orožja krive za številne nesreče s smrtnim izidom. V resnici so s stališča oblasti veliko večjo nevarnost predstavljale namerne zlorabe tako pri medsebojnem obračunavanju kot pri neupravičenem odstrelu divjadi na loviščih.⁵⁰

Zadnji pomislek nikakor ni bil zanemarljiv. V zgodnjem 16. stoletju je bilo že jasno, da je ročno ognjeno orožje po praktični učinkovitosti prehitelo vse druge alternative. Številnim tradicionalistom in pristašem orožja na tetivo to ni ugajalo, vendar toka zgodovine ni bilo mogoče zasukati v nasprotno smer. Iz pravil strelskih tekmovanj je razvidno, da je kakovostno izdelana arkebuza do konca 15. stoletja po natančnosti in dometu nesporno dohitela samostrel kot dotlej približno enakovrednega tekmeca. To je bila posledica številnih izboljšav – skrbnejše izdelave cevi s tesnejšimi tolerancami, dodajanja merkov, naprednejših prožilnih mehanizmov in uporabe zmogljivejšega zrnatega smodnika.⁵¹

O praktičnih zmogljivostih zgodnjega strelnega orožja si ni preprosto ustvariti jasne slike. Doslej morda najbolj izpovedne izsledke so konec osemdesetih let 20. stoletja razkrili preizkusi, opravljeni z originalnimi primerki iz Deželne orožarne v Gradcu. Skupno so zajeli 13 kosov dolgocevne in kratkocevne orožja, datiranega od 16. do 18. stoletja. Tak vzorec je statistično premajhen, da bi na njem lahko utemeljili splošno veljavne zaključke, pa tudi sicer zmogljivosti več sto let starega strelnega orožja bržkone ne dosegajo več enake ravni kot v času izdelave oziroma aktivne uporabe. Kljub temu je poskusno streljanje prineslo pomembna spoznanja. Potrdilo je predvsem občutno razliko med cenanim orožjem za splošno vojaško rabo in primerki višjega cenovnega razreda. Če je še v napoleonski dobi raztros gladkocevne vojaške muškete lahko presegal celo premer 1 m na razdalji 100 m, se je ta številka pri kakovostno izdelanem dolgocevnem orožju najmanj prepolovila.⁵²

Takšni rezultati v primerjavi z zmogljivostjo sodobnega orožja ne delujejo posebej impresivno, vendar bi zadoščali, da izurjeni strelec zadene cilj v velikosti človeka. Prav tako ne gre pozabiti, da na ravni poznosrednjeveške tehnologije boljše alternative ni bilo. Lok in samostrel sta teoretično dosegala primerljivo, v idealnih razmerah morda celo večjo natančnost, a izključno v rokah resničnega mojstra, ki je do potankosti obvladal svoje orožje. V primerjavi z njima je ognjeno orožje zahtevalo bistveno manj vadbe in izkušenj. Ponujalo je tudi neprimerno položnejšo balistično krivuljo ter posledično zgolj minimalni padec krogle na razdaljah znotraj uporabnega dometa orožja. Strelcu torej za zanesljiv zadetek ni bilo treba tako natančno oceniti strelne razdalje, kot bi moral storiti v primeru orožja na tetivo. To je bila v praksi dragocena prednost, v vsakem primeru pa je krogla iz ognjenega orožja po prebojnosti in smrtonosnosti daleč prekašala puščice.⁵³

Zgodovinski viri pričajo, da so bili dobri evropski puškarji že v drugi polovici 15. stoletja sposobni izdelati učinkovito strelno orožje, vsaj po merilih tistega časa dovolj natančno celo za prave ostrostrelske podvige. Na tem mestu spomnimo na ponarodelo legendo o Erazmu Jamskem, čigar zgodba pa je imela le malo skupnega z bolj kot ne izmišljeno podobo »roparskega viteza«, kot so nam jo zapustili Valvasor in poznejši pisci. Tudi okoliščine Erazmove smrti so bile po poročanju sočasnih kronistov zelo drugačne od tistega, kar trdi »ljudski spomin«. Na domačem gradu ga je res oblegala kranjska deželna vojska, opremljena z vsaj tremi velikimi topovi. Toda po pisanju dobro obveščenega kronista Jakoba Unresta je Erazma jeseni 1484 pokosil strel iz ročnega topa oziroma zgodnje arkebuze: »mit ainer hanttpuchsen durch ein venster erschossen«. ⁵⁴ Po vsej verjetnosti je torej padel kot žrtev večjega strelca, sposobnega iz precejšnje oddaljenosti zadeti cilj skozi majhno okensko odprtino.

Do začetka 16. stoletja je zmogljivost arkebuze toliko napredovala, da so jo v celinski Evropi dokončno sprejeli kot osnovno zvrst lahkega podpornega orožja. To je privedlo do skoraj popolne opustitve lokov in samostrelcev, ki so se za kratek čas obdržali zgolj v nekaterih nižnjih aplikacijah.⁵⁵ V naslednjih desetletjih, sploh med viharjem italijanskih vojn (1494–1559), se je vloga smodnika še povečala, arkebuzo pa je sčasoma zasenčila konstrukcijsko identična, le nekoliko večja in težja mušketa.⁵⁶

⁵³ Eltis, *The Military*, str. 12–25, 43–66.

⁵⁴ Nared, Erazem, str. 13–14; Unrest, *Österreichische*, str. 147.

⁵⁵ Tak primer so bili samostrelci na konjih, saj orožje na luntni vžig ni bilo primerno za uporabo v sedlu. Do sredine 16. stoletja pa je smodnik prevladal tudi v konjenici, saj je tehnični razvoj omogočil cenovno dostopnejšo proizvodnjo kolesnih pištol in karabink. Taylor, *The Art*, str. 35; Hall, *Weapons*, str. 71.

⁵⁶ Taylor, *The Art*, str. 41–58; Kurzmann, *Kaiser*, str. 125–138; Hall, *Weapons*, str. 172–176; Mallett in Shaw, *The Italian*, str. 179–180.

⁵⁰ Schlag, *Die Jagd*, str. 212.

⁵¹ Harmuth, *Die Armbrust*, str. 72; Kempers, *Haquebuts*, str. 56–89.

⁵² Krenn, *Von alten*, str. 41–131.

Maksimilijan I. kot izvrsten lovec na gamse (Po: Treitzsaurwein, *Der Weiß Kunig*, sl. 175, © Universitätsbibliothek Heidelberg).

Zanimivo je, da tehnološkega preloma na področju strelnega orožja ni bilo mogoče opaziti samo v Evropi. Do enakih spoznanj so v približno istem času ali zgolj z minimalnim zamikom prišli tudi pripadniki daljnevzhodnih kultur, v okolju z lastnim bogatim lokostrelskim izročilom, ki je tedaj prišlo v stik z evropskimi pomorščaki in njihovo oborožitveno tehnologijo. Sredi 16. stoletja je prihod modernega ognjenega orožja evropskega porekla na Kitajskem povzročil pravo revolucijo. Mušketa je v zelo kratkem času skoraj popolnoma izpodrinila orožje na tetivo in primitivnejše različice ročnih topov. To je posredno spodbudilo velike spremembe v vojaški organizaciji.⁵⁷

Morda še bolj dramatične so bile posledice enakega procesa na Japonskem. Posebej luciden komentar o relativnih prednostih oziroma slabostih

tradicionalnih in modernih oborožitvenih sistemov je prispeval slovit mečevalec Mijamoto Musaši (ok. 1584–1645) v *Knjigi petih prstanov*. Po njegovih opazanjih je bilo lok sicer mogoče koristno uporabiti na začetku spopada, zlasti na močvirnem terenu, vendar pri obleganjih ni bil posebej učinkovit in se tudi sicer ni izkazal na razdaljah, daljših od približno 40 m, zato v urjenju lokostrelstva ni več prepoznal praktičnega smisla. Toliko bolj je cenil arkebuzo oziroma mušketo na lunto, saj je bila po njegovem mnenju najučinkovitejše sredstvo za obrambo utrd in hkrati najsmrtonosnejše orožje na bojnem polju vse do trenutka, ko se je razvil metez.⁵⁸

Prevlado smodnika – ne zgolj na bojnem polju, temveč tudi pri lovu – je bil prisiljen priznati celo tako zavzet pristaš konservativnih vrednot, kot je bil

⁵⁷ Andrade, *The Gunpowder*, str. 166–187.

⁵⁸ Musashi, *A Book*, str. 47–48.

Prestijna lovska puška Mateja Langa na kolesni vžig iz leta 1534 (© Salzburg Museum / Stiftung Imfeld).

sam Maksimilijan I. Habsburški. O tem ne nazadnje govori zanimiva prigoda, zabeležena v romansiranim avtobiografskem delu *Weißkunig*. Mladi vladar, že od malih nog navdušen lovec in neprekosljiv mojster v uporabi samostrela, naj bi se nekoč mudil v štajerskem pogorju Reichenau. Na visoki pečini, kar 100 klafter oziroma okrog 180 m visoko, je zapazil kapitalnega gamsa. Živali na takšni višini ni bil sposoben zadeti noben član lovske družine, niti Jörg Purgkhart, odličen strelec s puško. Tedaj je v ospredje stopil kraljevič sam. Napel je svoj samostrel z jeklenim lokom, pomeril in s prvim strelom zadel gamsa naravnost v srce.⁵⁹

O verodostojnosti zgodbe bi seveda lahko razpravljali, toda njen splošni poduk je vendarle dovolj jasen – po merilih tistega časa je šlo za izjemen strel, s katerim je kraljevič še enkrat potrdil svoje malone nadčloveške bojevniske spretnosti. Dosežek je bil še toliko bolj bleščeč zato, ker protagonist ni uporabil ognjenega orožja, temveč samostrel kot očitno manj zmogljivo alternativo.

Kljub poskusom zakonskih prepovedi širjenja obetavne tehnologije ni bilo mogoče dolgoročno zaježiti in preprečiti njene rabe v lovstvu. Po ironiji usode je k temu veliko prispevala lovska strast plemiškega stanu, ki si je sicer najgorečnejše prizadeval omejiti razmah potencialno nevarnih orožarskih inovacij. Odličen primer takšne miselnosti je bil salzburški nadškof in kardinal Matej Lang (1468–1540), še v visoki starosti navdušen lovec. Leta 1534 so zanj izdelali razkošno okrašeno, a tudi tehnično presenetljivo izpopolnjeno lovsko puško z dvojnim kolesnim

mehanizmom, zasnovano tako, da je uporabniku omogočala oddati dva zaporedna strela. Ta mojstrovina puškarske umetnosti je nazadnje prešla v last salzburškega muzeja Carolino Augusteum in velja za enega najstarejših ohranjenih primerkov orožja na kolesni vžig.⁶⁰

Zgornji primeri pričajo o tem, kako hitro je tehnološki razvoj sledil željam petičnih naročnikov. Do sredine 16. stoletja je ognjeno orožje na kolesni vžig tehnično toliko dozorelo, da ga je srednjeevropska družbena elita začela redno uporabljati za lov. A vendarle je že zaradi konservativnih nazorov in visoke cene vrhunske oborožitvene tehnologije trajalo še nekaj desetletij, preden je puška končno izpodrinila lok in samostrel ter se uveljavila kot standardni pripomoček za odstrel divjadi.⁶¹

Sklep

Nedavno razkritje upodobitve strelca na freski iz Polic pri Cerknem morda ne sodi med prelomne najdbe umetnostnozgodovinske stroke, a je kljub temu zgodovinsko dragocena, v slovenskem merilu za zdaj edinstvena vinjeta, ki priča o vse večji vlogi smodnika na pragu novega veka. Ob upodobitvi se odpira več vprašanj; za začetek že, zakaj je slikar omenjeni prizor sploh vključil ob rob povsem klasičnega motiva sv. Krištofa. Na to bo morda v prihodnje odgovorila še bolj poglobljena umetnostnozgodovinska analiza. Glede na do sedaj upoštrevane argumente se zdi najprepričljivejša razlaga, da v ozadju niso tičali posebni simbolni ali ikonografsko zaznamovani vzgi-

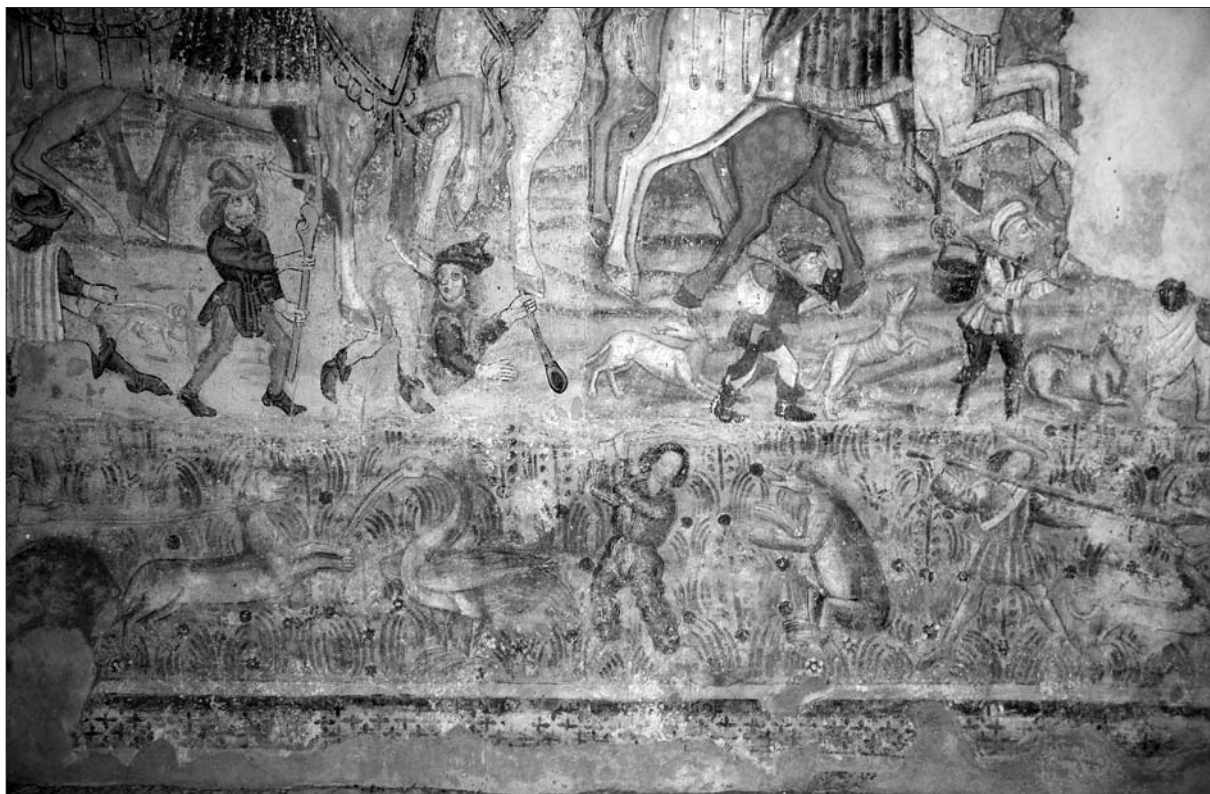

Kratka risanica s kolesnim mehanizmom, datirana v leto 1630. Orožje, izdelano v značilnem južnonemškem slogu, je na olesju okrašeno z intarzijami lovskih motivov (NMS, inv. št. N 19802, foto: Tomaž Lauko).

⁵⁹ Treitzsaurwein, *Der Weiß*, str. 84.

⁶⁰ Ramharter, *Der Waffenbesitz*, str. 324–325, kat. št. 1.7.

⁶¹ Berg, *Püschgang*, str. 14–16.

Soroden primer vključevanja živalskih in lovskih motivov: Pohod sv. treh kraljev v Gradišču pri Divači (foto: Andrej Jazbec).

bi, temveč preprosto želja po obogatitvi ustaljenega svetniškega motiva z drobnim prizorom iz aktualnega sveta avtorja poslikave in njegovega občinstva.

Zgodovinski kontekst to možnost podpira ali ji vsaj ne nasprotuje. Razgibana upodobitev Pohoda sv. treh kraljev v cerkvi sv. Helene v Gradišču pri Divači je le en bližnji primer iz enakega geografskega, kulturnega in umetnostnega okolja, ki dokazuje nagnjenost poznogotskega stenskega slikarstva k vključevanju raznovrstnih spremljevalnih prizorov. Pri tem gotovo ni zanemarljivo, da se v Gradišču pri Divači poleg šaljivih, pravljičnih, živalsko obarvanih motivov pojavijo tudi lovski. Ob koncu srednjega veka je bil lov navsezadnje vsaj toliko kot sredstvo preživetja stvar prestiža, celo statusni simbol višjega stanu. Kako ugledno vlogo je imel v očeh javnosti, morda še posebej v samodojemanju in reprezentanci plemstva, med drugim priča Paolo Santonino, ko v svojih popotnih dnevnikih doživeto opisuje srečanje z goriškim grofom in njegovim spremstvom v razkošni lovski opravi.⁶²

Freska sv. Krištofa v Policah pri Cerknem je nastala v zgodnjem 16. stoletju, ko se je ročno ognjeno orožje v slovenskem prostoru in soseščini že dodobra uveljavilo v vojaški oborožitvi in se je kljub poskusom zakonskih prepovedi začelo širiti tudi že v lov-

stvo. Izpopolnjeni modeli strelnega orožja na luntni, še bolj pa kolesni vžig – proti koncu 16. stoletja vse pogostejše opremljeni celo z risano cevjo – so tedaj že dosegali potrebno stopnjo natančnosti in zanesljivosti, da jih je bilo mogoče učinkovito uporabiti za lov na visoko divjad. Dejavniki, ki so tisti trenutek še zavirali splošno uveljavitev ognjenega orožja v lovstvu, torej niso več izvirali iz njegovih morebitnih tehničnih pomanjkljivosti, temveč kvečjemu iz konservativne miselnosti »zelene bratovščine«, sestavljene iz pripadnikov tradicionalne družbene elite.

Podoba strelca iz Polic pri Cerknem je mogoče razumeti na različne načine, toda ob natančnejšem pretresu argumentov se zdi še najbolj verjetno, da gre za poskus dokaj verističnega prikaza lova na game, priljubljene dejavnosti lovcev v alpskem prostoru, kamor sodi tudi gorato zaledje Cerknega. V tem pogledu je šlo za prizor, ki je bil naročnikom poslikave in lokalnemu okolju domač. Poglavitni detajl na tej upodobitvi, ki vzbuja pozornost vsaj v očeh današnjega opazovalca, je uporabljeno orožje. To je očitno že dodobra dodelana izvedba arkebuze, opremljene z netilnim mehanizmom. Njegovega ustroja na upodobitvi ni mogoče prepoznati, a bi bilo glede na kontekst uporabe orožja morda pričakovati, da je bilo prirejeno celo prej za kolesni kot luntni vžig.

Če naša hipoteza drži, strelec na freski ni nujno zgolj nepomemben obstranec. Ukvarja se z lovom,

⁶² Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 20.

plemenito in vznemirljivo dejavnostjo prestižnega značaja. Hkrati je oborožen z imenitnim, naravnost modnim kosom strelnega orožja, skonstruiranim na najvišji tehnološki ravni tistega časa. To dvojje pa navsezadnje daje slutiti, kaj je bilo tisto, kar je lik strelca napravilo tako privlačnega v očeh sodobnikov, da si je prislužil mesto na poslikavi cerkve Marijinega rojstva v Policah pri Cerknem.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

BSB – Bayerische Staatsbibliothek, München
HSS Cod.icon. 222, Popisi orožja Maksimilijana I.

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

Andrade, Tonio: *The Gunpowder Age. China, Military Innovation and the Rise of the West in World History*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2016.

Badovinac, Tatjana in Janko Jeličić: *Orožje*. Celje; Pokrajinski muzej Celje, 2006.

Berg, Carl Heinrich Edmund von: *Pürschgang im Dickicht der Jagd- und Forstgeschichte*. Dresden: Schönfeld, 1869.

Blair, Claude: A Note on the Early History of the Wheellock. *Journal of the Arms & Armour Society*, 3, 1959–1961, str. 232–236.

Blair, Claude: Further Notes on the Origin of the Wheellock. *The Arms and Armour Annual* (ur. Robert Held). Chicago: Follett Press, 1973, str. 28–47.

Blair, Claude: New Light on the early History of the Wheellock in Italy. *Waffen- und Kostümkunde*, 37, 1995, str. 27–52.

Cevc, Emilijan: Stavbar Andrej in slikar Jernej iz Loke v Beneški Sloveniji. *Loški razgledi*, 7, 1960, str. 94–105.

Ciglencečki, Marjeta in Polona Selinšek: *Zbirka orožja na ptujskem gradu*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 1999.

Contamine, Philippe: *War in the Middle Ages*. Oxford: Basil Blackwell, 1984.

Da Varagine, Jacopo: *Legenda Aurea*. Firenze: Libreria editrice fiorentina, 1999.

Dolenc, Jože in Zmaga Kumer: Sv. Krištof. *Leto svetnikov* (ur. Marijan Smolik). Celje: Mohorjeva družba, 2000, str. 212–213.

Eltis, David: *The Military Revolution in Sixteenth-Century Europe*. London, New York: I. B. Tauris, 1998.

Flego, Stanko: Poliške zgodbe. Ustno izročilo iz vasi Police pri Cerknem. *Idrijski razgledi*, 51, 2006, str. 88–95.

Florjanc, Ivan in Janez Jocif: Riba Faronika na freskah sv. Krištofa. *Loški razgledi*, 58, 2011, št. 1, str. 182–198.

Golob, France: Upodobitev sv. Krištofa – dela slikarja Jerneja iz Loke. *Loški razgledi*, 29, 1982, št. 1, str. 20–31.

Hall, Bert S.: *Weapons & Warfare in Renaissance Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997.

Harmuth, Egon: *Die Armbrust. Ein Handbuch*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1986.

Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji, 1: Gorenjska*. Ljubljana: Družina, 1996.

Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji, 2: Primorska*. Ljubljana: Družina, 1997.

Horvat, Jasna: Gotsko stensko slikarstvo – vir za materialno kulturo. *Gotika v Sloveniji – svet predmetov* (ur. Maja Lozar Štamcar). Ljubljana: Narodni muzej, 1995, str. 137–155.

Horvat, Jasna: *Likovne upodobitve predmetov premične kulturne dediščine: obdobje poznega srednjega veka*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino (doktorska disertacija), 1998.

Jazbec, Andrej: Marija z detetom iz cerkve Marijinega rojstva na Policah na Šentviški planoti. *Idrijski razgledi*, 52, 2007, str. 60–66.

Keen, Maurice (ur.): *Medieval Warfare. A History*. Oxford: Oxford University Press, 1999.

Keen, Maurice: *Das Rittertum*. Düsseldorf: Albatros, 2002.

Kempers, R. T. W.: Haquebuts from Dutch Collections. *The Journal of the Arms & Armour Society*, 9, 1983, št. 2, str. 56–89.

Komelj, Ivan: Dvajset let odkrivanja srednjeveških stenskih slik. *Varstvo spomenikov*, 10, 1965–1966, str. 39–76.

Krenn, Peter: *Von alten Handfeuerwaffen. Entwicklung, Technik, Leistung*. Graz: Landeszeughaus, 1989.

Kuret, Primož: *Glasbeni instrumenti na srednjeveških freskah na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1973.

Kurzmann, Gerhard: *Kaiser Maximilian I. und das Kriegswesen der österreichischen Länder und des Reiches*. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1985 (Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten 5).

Lazar, Tomaž: Likovni viri za vojaško zgodovino poznega srednjega veka; stensko in tabelno slikarstvo na Slovenskem in v sosednjih deželah, 1. del. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 43, 2007, str. 219–236.

Lazar, Tomaž: Likovni viri za vojaško zgodovino poznega srednjega veka; stensko in tabelno slikarstvo na Slovenskem in v sosednjih deželah, 2. del. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 44, 2008, str. 139–160.

Lazar, Tomaž: *Vojaška zgodovina slovenskega ozemlja*

- od 13. do 15. stoletja. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino (doktorska disertacija), 2009.
- Lazar, Tomaž: *Poznosrednjeveško topništvo na Slovenskem. Raziskave dveh zgodnjih topov iz Pokrajinskega muzeja Ptuj – Ormož / Late-Medieval Artillery in Slovenia. A Study of Two Early Artillery Pieces from the Regional Museum Ptuj – Ormož*. Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev / Topics in Slovenian Material Culture 13. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2015.
- Lazar, Tomaž: Oborožitev slovenskih dežel v začetku 16. stoletja. Münchenski rokopis Cod.icon 222. *Zgodovinski časopis*, 71, 2017, št. 1–2, str. 106–162.
- Lazar, Tomaž, Tomaž Nabergoj in Polona Bitenc (ur.): *Vitez, dama in zmaj. Dediščina srednjeveških bojevnikov na Slovenskem 2. Katalog*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2013.
- Mallett, Michael in Christine Shaw: *The Italian Wars 1494–1559. War, State and Society in Early Modern Europe*. London, New York: Routledge, 2012.
- McLachlan, Sean: *Medieval Handgonnes. The First Black Powder Infantry Weapons*. Oxford: Osprey Publishing, 2010.
- Medvešček, Pavel: *Iz nevidne strani neba. Razkrite skrivnosti staroverstva*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2015.
- Morin, Marco: Two Combination Weapons Firing Superimposed Loads. *Journal of the Arms & Armour Society*, 8, 1973, št. 9–10, str. 257–269.
- Morin, Marco: The Origins of the Wheel Lock. A German Hypothesis: An Alternative to the Italian Hypothesis. *Art, Arms and Armour*, 1, 1979–1980, str. 80–99.
- Musashi, Miyamoto: *A Book of Five Rings*. Woodstock, New York: The Overlook Press, 1974.
- Osojnik, Minka, Marta Bensa, Andrej Jazbec in Barbara Nadbath: *Police pri Cerknem – cerkev Rojstva Device Marije, EŠD 4040: konservatorski načrt*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2017.
- Nared, Andrej: Erazem (Pred)jamski – slovenski Robin Hood? *Zgodovina za vse*, 5, 1998, št. 2, str. 5–16.
- Pleterski, Andrej: Poliški Tročan. *Studia mytologica slavica*, 9, 2006, str. 41–58.
- Ramharter, Johannes: Der Waffenbesitz der Fürst-erzbischöfe von Salzburg und sein Verbleib. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 149, 2009, št. 2, str. 297–372.
- Rathgen, Bernhard: *Das Aufkommen der Pulverwaffe*. München: Die schwere Artillerie, 1925.
- Randall, Lilian M. C.: *Images in the Margins of Gothic Manuscripts*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1966.
- Santonino, Paolo: *Popotni dnevniki*. Celovec, Dunaj, Ljubljana: Mohorjeva družba, 1991.
- Schlag, Wilhelm: Die Jagd in historischer Zeit. *Alles Jagd ... Eine Kulturgeschichte* (ur. Günther Hödl, Hartwig Pucker). Ferlach: Land Kärnten Kulturabteilung, 1997, str. 207–233.
- Simoniti, Vasko: *Vojaska organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Stele, France: *Umetnost v Primorju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1960.
- Strickland, Matthew in Robert Hardy: *The Great Warbow. From Hastings to the Mary Rose*. Thrupp, Stroud: Sutton Publishing, 2005.
- Tambara, Giovanni (ur.): *Juliani canonici Civitatis chronica (aa. 1252–1364)*. Rerum Italicarum scriptores, Raccolta degli storici italiani dal Cinquecento al Millecinquecento 24, št. 14. Citta di Castello: S. Lapi, 1906.
- Tancik, Ferdinand: *Topništvo na Slovenskem*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino (diplomsko delo), 1964.
- Taylor, Frederick L.: *The Art of War in Italy 1494–1529*. Cambridge: University Press, 1921.
- Treitzsaurwein, Marx (ur.): *Der Weiß Kunig. Eine Erzählung von den Thaten Kaiser Maximilian des Ersten*. Wien: Joseph Kurzböcken, 1775.
- Unrest, Jakob: *Österreichische Chronik*. Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum Germanicarum, N. S. XI. Weimar: H. Böhlau, 1957.
- Wiessner, Hermann (ur.): *Die Kärntner Geschichtsquellen 1335–1414*. Monumenta historica ducatus Carinthiae X. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1968.
- Wolfsgruber, Karl: *Dom und Kreuzgang von Brixen*. Bozen: Athesia, 1988.

S U M M A R Y

Hitherto unknown depiction of an early firearm on the fresco at Police near Cerkno

The Church of the Nativity of Mary at Police near Cerkno has already been subject to art historical research on a number of occasions. Most consideration has been given to the relatively well-preserved frescos dating to the first half of the sixteenth century, and the latest restoration works revealed new, hitherto unknown paintings. The most interesting fresco due to its historical context is that of Saint Christopher on the south side of the nave, which is at the focus of this contribution.

The central scene, the figure of Saint Christopher carrying the infant Jesus over the river, is completed with several side motifs. In the lower left corner, there is a depiction of a man firing a hand-held firearm at a goat or a chamois. The scene most likely has no deeper iconographic connection with the legend

of Saint Christopher and was included in the depiction as an accompanying genre motif. What makes it so striking is that, according to available data, it is one of the earliest artistic depictions of a firearm in Slovenia, and the earliest example documented in church wall painting.

In the early sixteenth century, when the said depiction was produced, firearms were no longer a novelty, even less a rarity. The latest detailed studies of historical sources confirm that gunpowder spread to the eastern Alpine area as early as the second quarter of the fourteenth century and proved one of the decisive military factors a century later. A major contributor to this process was also the experience gained during the concurrent Hussite wars. In addition to artillery, hand-held firearms became increasingly widespread in military use. Despite its relatively primitive construction, the hand-gun (or handgonne) became an equal competitor in military armament already in the mid-fifteenth century. The more advanced matchlock arquebus, however, undoubtedly eclipsed stringed weapons no later than the turn of the sixteenth century and established itself as a standard support weapon across European battlefields.

Despite its successful integration into warfare, gunpowder took considerably longer to become widely used in hunting. This was initially due to the

technical shortcomings of early firearms, especially their awkward firing. The invention of wheellock mechanism about 1500 finally led to an effective solution by enabling the shooter to load and cock the weapon in advance and fire it whenever necessary. In this way, firearms first became a truly useful alternative in hunting as well. However, the swift spread of the new technology also caused anxiety over possible misuse.

Such fears prompted Emperor Maximilian I to issue a ban in 1517 on the use of wheellock weapons in the Habsburg hereditary territories. Nonetheless, the ban never took hold and could not dam the spread of increasingly effective firearms in the long run, although it did impede the spread of gunpowder among hunters, which was to some extent also due to the conservative mentality of the social elites and their reticence to embrace novelties.

Given the above, the scene from Police near Cerkno is, for the time being, a unique witness to the moment when hand-held firearms matured to the point of becoming a self-evident part of military armament while at the same time also establishing themselves among hunters. The depiction may be interpreted as a tentative realistic demonstration of chamois hunt with a refined version of an arquebus, most probably fitted with a wheellock.

Cerkev Marijinega rojstva v Policah pri Cerknem (foto: Andrej Jazbec).